

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

Розглянуто історичні передумови, види та рівні, державний вплив, світові умови та деструктивні чинники економічної безпеки підприємства; питання розуміння предмету та координації зусиль наукової спільноти України та світу. Визначено роль економічної безпеки підприємства в національній економічній безпеці. Проаналізовано основні ризики сучасності для бізнесу. Запропоновано авторське бачення ключових категорій економічної безпеки та узагальнено проблеми ефективного забезпечення економічної безпеки підприємства.

Ключові слова: економічна безпека підприємства, геополітика, загрози, виклики, ризики, підприємницька діяльність, міжнародний бізнес.

DUB B.

Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University

PROBLEMS OF EFFECTIVE ENSURING OF ENTERPRISE ECONOMIC SECURITY IN CONDITIONS OF NEW GEOPOLITICAL CHALLENGES

The purpose of research is to identify key challenges and problems that businesses face today while ensuring economic security and to outline their possible solutions. The issue of economic security at enterprises and industries in the period of globalization, informatization, intellectualization of the modern economy, drastic technological changes (including the internet of things, big data) became more complex and contains more external and internal factors. There are clearly apparent hierarchy levels "international economic security – economic security of Ukraine (national) – economic security of business as economy sector – economic security of enterprise – economic security of business activities". Definition and accurate risk assessment is crucial in a system of enterprise economic security. The first step to effectively ensure enterprise economic security is to understand the relationship between the terms of threats, risks, vulnerabilities and others. It is important to understand the differences to understand when you have a true risk to the company. In our opinion, the most logical relationship between concepts is as follows: danger – threat – risk. The article presents external and internal threats in the current economic conditions, including political and economic changes (Brexit, changes in the US administration), technological innovation, social issues and more. State as part of the environment on the legislative, executive and judicial levels conducts, coordinates and controls the financial and credit, foreign trade, tax, regulatory, innovation and investment, environmental, social policy and labour market regulation. Central and local government have if not always direct, then the indirect impact on enterprise economic security. Enterprises should pay huge attention to a number of strategic, operational and external threats. Effective ensuring of enterprise economic security is critical, as there are number of vulnerable items in each company (profitability, reputation, activities, business models, strategies, even simple reproduction at company). Early detection and adequate response to the threats are part of an integrated, comprehensive system of enterprise economic security.

Keywords: enterprise economic security, geopolitics, threats, challenges, risks, business activities, international business.

Постановка проблеми. До 2008-2009 рр. багато підприємств зазвичай не вважали ризик категорією, якою необхідно управляти. Однак після кризи погляди змінились і компанії почали формувати системи економічної безпеки для захисту діяльності, інфраструктури, матеріальних та нематеріальних активів. За сучасного стану господарювання очевидно, що забезпечення економічної безпеки на рівні суб'єктів підприємницької діяльності є однією з найважливіших складових системи гарантування економічної безпеки держави. Актуальність вивчення економічної безпеки підприємства особливо гостро постає при погіршенні світових економічних, політичних, екологічних та інших умов, збільшенні кількості потенційних ризиків та масштабів збитків від них. Зокрема, в умовах гібридної війни заклики невідомих підприємств-багаторічних банкрутів до держави для співпраці з загарбником начебто в інтересах фінансової санації виступають черговою провокацією в інтересах ворожих медіа, режим внутрішньої окупації (в т.ч. пріоритетний – шляхом маркетингових технік – продаж товарів російських виробників і т.п.) лише сприяє погіршенню економічної ситуації та слабкості національного виробника. Тому наразі необхідне наукове обґрунтування програми забезпечення економічної безпеки підприємств з урахуванням існуючих викликів бігравітаційного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання економічної безпеки підприємства, управління ризиками, системотворчі аспекти управління безпекою розглядають у своїх працях вітчизняні та закордонні фахівці: Gary Langham [1], Dornberger Kerstin, Oberlehner Simone [2], З.С. Варналій [3; 4], О.І. Барановський, О.А. Кириченко, В.П. Пономарьов, Г.В. Козаченко [5; 6], Ю.С. Погорелов [6], О.М. Ляшенко [7] та ін.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Однак варто відзначити, що єдиного розуміння ключових понять економічної безпеки не досягнуто (навіть таких як економічна безпека підприємства, ризики та загрози), не систематизовано види загроз, не проаналізовано сучасні ризики бігравітаційного середовища, бізнес-оточення в контексті економічної безпеки підприємства, неналежним чином вивчений зарубіжний практичний досвід та теорії управління економічною безпекою, комплексної

системи ризик-менеджменту тощо. Вище згадані положення підкреслюють необхідність подальших досліджень даної тематики.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення ключових викликів та проблем, з якими нині стикаються підприємства при забезпеченні економічної безпеки та окреслити можливості їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні динамічні події, протиріччя, інтеграційні процеси та зовнішні виклики актуалізують питання адаптивності економічної безпеки підприємства та держави.

Та питання економічної безпеки підприємств та галузей у період глобалізації, інформатизації, інтелектуалізації сучасної економіки, кардинальних технологічних змін (у т.ч. інтернет речей, великі дані) стало комплекснішим, містить в собі більше зовнішніх та внутрішніх чинників.

Безпека у перекладі з грецької означає «володіти ситуацією». Сучасні дослідники виокремлюють різні характерні ознаки цього явища, зокрема стан, захист, здатність, властивість, мету, заходи, дії, рівень та ін. За Великим тлумачним словником сучасної української мови «безпека» – це стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує [8, с.70]. Вважаємо, що за аналогією до визначення ВООЗ [9], де здоров'я трактується не тільки як відсутність хвороб або фізичних дефектів, а стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, можна трактувати і економічну безпеку як відсутність небезпек, а також ефективність, розвиток, конкурентоспроможність та незалежність.

Різноманітні види безпеки (зокрема, державна, економічна та інші) класифікуються за низкою критеріїв (рис. 1).

Рис. 1. Види безпеки за різними критеріями

Джерело: сформовано автором

Розглянемо детальніше вказані на рис. 1 види безпеки:

1) *за масштабом охоплення виділяють:*

- міжнародна безпека (сюди належать міжнаціональні та міждержавні відносини; глобально-цивілізаційний вимір / світове господарство; безпека світу; глобальна та регіональна);
- національна (держава);
- регіональна (місто, області, райони);
- локальна;

2) *за рівнем:*

- рівень економічної безпеки особистості, родини;
- мікроекономічний рівень (підприємств, організацій, господарських суб'єктів – корпоративна економічна безпека);
- мезоекономічний рівень (регіону, території, галузі, виробничого комплексу);
- макроекономічний рівень (безпека держави);

3) *за суспільними сферами:*

- валютна, виробнича, військова (воєнна), демографічна, дорожнього руху, духовно-культурна, екологічна, е-комерції, економічна, енергетична, життєдіяльності, зовнішньо-економічна, інвестиційна,

інноваційна, інтелектуальна, інформаційна, медична, науково-технічна, освіти, пожежна, політична, правова, продовольча, психологічна, радіаційна, силова, соціальна, технологічна, фінансова;

4) за суб'єктами:

- безпека особи (індивіда, особистості, приватна, індивідуальна); колективу (групи);
- підприємства, фірми, інтегрованих структур;
- громади, регіону, нації, держави, суспільства, людства;

5) за типом діяльності: безпека основної (операційної) діяльності; фінансової; інвестиційної; інноваційної діяльності; зовнішньоекономічної діяльності тощо;

6) за шкалою оцінювання:

- шкала рівнів: абсолютна безпека, нормальна, нестабільне положення, критичний стан, кризовий, катастрофічний;

- високий, середній, низький, задовільний, позитивний рівень економічної безпеки;

- критичний, недостатній, достатній, критично низький, передкритичний, низький, задовільний, прийнятний;

- нормальний стан безпеки, передкризовий, кризовий, критичний;

7) за об'єктами / ресурсами захисту: людства, нації, діяльності, колективу, особистості;

8) за функціональними складниками економічної безпеки.

За схемою та наведеною класифікацією бачимо, що чітко простежується ієрархія рівнів «міжнародна економічна безпека → економічна безпека України (національна) → економічна безпека підприємництва → підприємницької діяльності → підприємництва (бізнесу) → підприємства».

На жаль, зараз немає єдиного підходу до трактування економічної безпеки підприємства, наявна неоднозначність, хаотичність, навіть суперечливість визначень. Прагнучи вирішити проблему неузгодженості визначень, відповідно до попередніх публікацій автора, пропонуємо вважати наступну авторську дефініцію найбільш повною: економічна безпека підприємства (ЕБП) – це триєдине поняття, яке охоплює:

1) діяльність із забезпечення стану захищеності підприємства від деструктивних чинників (загроз, ризиків, небезпек – внутрішніх та зовнішніх), що виявляється у ефективному застосуванні наявних ресурсів, стійкому розвитку, наявності конкурентних переваг, розумному узгодженню економічних інтересів з інтересами пов'язаних економічних агентів зовнішнього середовища та повній реалізації економічного потенціалу;

2) дисципліна менеджменту, покликана забезпечити ефективну діяльність з управління системою економічної безпеки підприємства та гарантування її належного рівня з використанням підходів стратегічного, фінансового, ризик- та антикризового менеджменту,

3) міждисциплінарна наука, що вивчає формування економічної безпеки підприємства, процеси її гарантування, досягнення бажаного рівня, систему забезпечення, методи оцінювання [10].

У контексті цієї статті розглядаються практичний (діяльність із забезпечення економічної безпеки підприємства як стану захищеності від деструктивних чинників) та науково-теоретичний аспект (вивчення економічної безпеки підприємства в Україні та за кордоном).

На нашу думку, система економічної безпеки підприємства – концептуальна категорія, яка визначає стратегічні рамки в управлінні загрозами і є сукупністю об'єктів, суб'єктів, функціональних складників, методики оцінювання, заходів (процесів, процедур) із забезпечення економічної безпеки організації та механізму забезпечення, що використовуються підприємством/організацією/установою задля найповнішого гарантування захищеності. Фундаментальною основою ефективної системи економічної безпеки підприємства є наукова теорія безпекології (узгодженість експленарного, теоретичного та методологічного базисів), визначена політика економічної безпеки підприємства (мета, цілі, завдання, функції, принципи і створення власної служби), стратегія (види стратегій, система цілей, тактика і оперативне реагування), концепція ЕБП (загальні положення діяльності із забезпечення ЕБП) [11, с. 7].

Заходи з ідентифікації, попередження, нейтралізації, нівелювання наслідків ризиків та механізм забезпечення економічної безпеки є елементами системи забезпечення економічної безпеки підприємства, підсистеми системи економічної безпеки підприємства.

У свою чергу механізм забезпечення економічної безпеки підприємства – це сукупність економіко-організаційних та правових методів і форм, засобів впливу та забезпечувальної частини, які сприяють реалізації функції управління в системі економічної безпеки підприємства задля гарантування стану захищеності. Цей елемент системи економічної безпеки підприємства є одним із найбільш вагомих [12, с. 63].

Детальніший розгляд даних понять та концептуальні моделі структури системи економічної безпеки підприємства та механізму забезпечення наведені у роботах автора [10–12].

Розвиток системи економічної безпеки підприємства має за мету забезпечення ефективної діяльності фірми (організації, установи), зростання ринкової вартості, що призводить до зростання кількості робочих місць, гарантування працевлаштування, забезпечення гідних умов життя населенню, сприяє економічному зростанню країни та її захисту від соціально-економічних загроз. Це підтверджує взаємозв'язок та взаємоузгодженість рівнів економічної безпеки.

Основою для наукового дослідження будь-якої категорії вважається історичний аспект. Адже розгляд розвитку процесу чи явища в ретроспективі допомагає детальніше вивчити їх зміст, виявити певні закономірності чи особливості. Вивчення історичних джерел сприяє і поглибленню розуміння сучасного стану явища, враховуючи досвід попередніх дослідників.

Поняття економічної безпеки підприємства у межах економічної теорії є досить молодим та проблеми економічної безпеки як історичної наукової категорії зародились разом з появою держави, нерозривно пов'язані з національною безпекою.

Без вживання даного терміну, але з окресленням його головних питань, формування економічної безпеки розпочалося з часів Стародавнього Риму. Саме з латинського "securitas" поняття безпеки увійшло у західноєвропейські мови (англ. security, фр., нім. і т.д.). У давньоримському пантеоні навіть було відведене місце для богині безпеки. Щодо теоретичних напрацювань, то свої роздуми про безпеку держави виражав ще Платон у роботі «Держава». Платон пов'язував економічну безпеку із відсутністю надлишкових ресурсів в державі, адже їх надлишок спонукав до збільшення споживання, що спричиняло конфлікти та війни. Наступною датою науковці виділяють 1190 рік, коли у Західній Європі безпекою називався спокійний стан духу людини. У Сполучених Штатах Америки питання про необхідність забезпечення економічної безпеки держави та громадян вперше постало ще у XVIII столітті. У 1791 р. міністр фінансів США А. Гамільтон звернув увагу на державну підтримку приватних підприємців. Цей приклад ілюструє традиційну турботу американського уряду про бізнес як основу економічного зростання країни. Під час Першої світової війни в країнах Європи та США важливість оборони, захисту та економічної безпеки вже не підлягає сумніву. А економічна криза 1929–1933 рр. («Велика депресія») продемонструвала, що розвиток ринкової економіки може відбуватися лише за участі й регулювання держави. Це стало стимулом впровадження політики зі зміцнення економічної безпеки. Саме Франклін Д. Рузвельт уперше ужив термін «економічна безпека» в одній зі своїх промов. У 1934 році сформовано Федеральний комітет з економічної безпеки, у 1935 – Управління соціального забезпечення [13, с. 17]. Перші закони в реалізації політики подолання кризи та відновлення економічного потенціалу торкалися державного регулювання банківської діяльності, ринку цінних паперів, сільського господарства, реструктуризації промисловості, соціального захисту населення, економічної безпеки особи тощо. Не можемо погодитись з автором публікації [14], що перша згадка словосполучення Ф. Д. Рузвельтом не є окремим етапом в історії становлення економічної безпеки як категорії. Політик звернув увагу саме на ключові аспекти гарантування безпеки, починаючи з рівня індивіда та малого підприємства закінчуючи рівнем державних органів. У період 1970–1990 рр. світова економіка знову була у кризовому стані – енергетичні, продовольчі та сировинні кризи зумовили появу поняття «міжнародна економічна безпека» (сукупність заходів контролю за виконанням міжнародних угод, виключення дискримінації у зовнішньоекономічній діяльності, сприяння нормальним економічним відносинам тощо).

В Україні вивчення проблем національної, зокрема економічної безпеки, розпочалося після здобуття незалежності. У 1992 році створена Рада національної безпеки України, у 2001 – Національний інститут проблем міжнародної безпеки. У 1997 р. Верховна Рада схвалила Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України, де національна безпека визначалася як «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз» [15]. У 1998 р. було ухвалено Концепцію економічної безпеки України, де її суть визначено як «... спроможність національної економіки забезпечити свій вільний, незалежний розвиток і утримати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, а також достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих варіантів розвитку подій, та здатність Української держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз», крім того, економічна безпека визначена даною концепцією як основна складова національної безпеки; що відображає зв'язок між «економічною могутністю країни, її військово-економічним потенціалом та національною безпекою» [16, с. 397]. У 2003 р. прийнятий закон «Про основи національної безпеки України» скасував дію Концепції національної безпеки України. У ст. 1 закону національна безпека визначається як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам» [17]. Показово, що у кризовий 2008 рік в Україні була відкрита наукова спеціальність 21.04.02 «економічна безпека суб'єктів господарської діяльності». У 2015 році законодавчим, хоча й запізненим рішенням стало прийняття Радою національної безпеки і оборони нової (на зміну документа 2007 року) Стратегії національної безпеки України [18].

Визначення та точне оцінювання ризиків є критично важливим в системі економічної безпеки підприємства. Першим кроком до ефективного забезпечення економічної безпеки підприємства є розуміння співвідношення між термінами загрози, ризику, вразливості тощо. Важливо розуміти різницю, щоб зрозуміти коли з'явиться справжній ризик для підприємства.

Деструктивні чинники економічної безпеки підприємства – елементи середовища, які здатні завдати шкоду, збиток, знищити чи вивести з ладу підприємство.

Деструктивні фактори за ступенем негативного впливу поділяються на виклики, небезпеки, ризики, загрози. Виклик вимагає реагування з метою попередження чи усунення втрат (хоча не обов'язково несе негатив). У табл. 1 детальніше пояснено сутність загроз та ризиків.

Визначення понять «ризик», «небезпека», «загроза», «вразливість»

Джерело	Трактування
[19]	Ризик – шанс того, що щось погане станеться, поєднане з тим, наскільки поганим це буде, якщо все ж станеться. Це обов'язково комбінація ймовірності та наслідку і насправді найпоширенішим рівнянням ризику є: ризик = ймовірність × наслідок Daniel Miessler причину плутання ризиків та загроз визначає наступним чином: більшість людей вживають поняття взаємозамінно без розуміння різниці у тих реченнях, де обидва терміни можна замінити поняттям «сценарій». Але загроза – негативна подія сама по собі, а ризик – негативна подія, поєднана з ймовірністю та наслідком
[20]	Загроза – те (дія, потенційна дія, бездіяльність, подія, процес або явище, причини, умови, обставини – Б.Д.), від чого намагаються захиститись; будь-яка шкода чи пошкодження втрата, що може нанести мішені той, хто атакує (внутрішня/зовнішня); будь-яка потенційна небезпека (хтось чи щось). Вразливість – слабке місце чи прогалина у захисних заходах. Ризик – коли шкода/пошкодження виявляється і спричиняє збитки, тому що вразливість дала змогу загрозі реалізуватись: актив + загроза + вразливість = ризик
[21]	Загроза – це можливість, що відбудеться щось погане. Уразливість є слабкістю, що дозволяє загрозі стати ризиком, причиною втрати. Ризик виникає при комбінації загроз і відповідних вразливостей. Тобто ризик = загроза × вразливості
[8]	Небезпека – можливість, ймовірність якогось лиха, нещастя, шкоди й т. ін. Загроза – можливість, неминучість небезпеки Ризик – усвідомлена можливість небезпеки, а також можливість збитків або неуспіху у якійсь справі
[1]	Ризик – ймовірність втрати, пошкодження або інших несприятливих наслідків. Ризик приходить від: «загрози, або комбінації загроз, що використовує уразливість, щоб нанести несприятливий вплив на актив. Рівняння: ризик = загроза × вразливість × наслідок/вплив
[22]	Загроза = спроможність × намір, в той час як ризик = ймовірність × шкода

Джерело: сформовано автором на підставі [1], [8], [19–22]

Загалом в англійській літературі ризик вживається на позначення навіть потенційних загроз, аби підкреслити певну вірогідність втілення загрози (зокрема, у звітах Світового економічного форуму). Ризик є невід'ємною характеристикою підприємництва.

За [8] та всіма іншими джерелами, на наш погляд, найбільш логічний взаємозв'язок понять виглядає наступним чином: небезпека → загроза → ризик. Ризик надає математичного опису виміру та оцінці впливу ймовірних загроз.

Проаналізуємо сучасні тренди зовнішніх викликів економічній безпеці підприємства. У січні 2017 року Світовий економічний форум в дванадцять презентував звіт про глобальні ризики (Global Risks Report), звертаючи увагу підприємців, громадських діячів, науковців, світових лідерів та всіх зацікавлених осіб на небезпечні чинники. Рейтинг складено від найбільш до найменш ймовірних згідно з оцінками 750 членів експертної комісії. Як стверджується, кількісний аналіз ретроспективних даних не допоможе, якщо саме середовище змінюється і ризики з найбільшою ймовірністю впливу на суспільство є взаємопов'язаними [23]. У звіті представлено бачення сучасних ризиків і як вони впливають на бізнес та один одного. Цьогоріч Global Risks Report показує як геополітичні, суспільні та технологічні зміни викристалізувались в єдину глобальну нестабільність [24]. Джерелами загроз, з якими сьогодні стикнувся світ визначено: зростаюча нерівність суспільних верств, політична поляризація, значні технологічні зміни. Колосальна соціальна нерівність вважається центральною у всесвітньому ризиковому середовищі, і була спричинена підвищенням доходів та зростаючою поляризацією суспільства. Через збільшення кількості популістських заяв, у 2017 році підприємства можуть зіткнутись з протекціоністською політикою у вигляді тарифів та санкцій. Щодо технологічного забезпечення економічної безпеки, то кожна нова технологія має великий потенціал. Та, на жаль, у сучасний період четвертої індустріальної революції, це стосується як можливих вигод, так і негативних наслідків. У 2017 році компанії стикаються з викликами, що включають широкий спектр кібератак, економічний ризик втрати робочих місць через штучний інтелект та управлінські ризики, пов'язані з дронами, автомобілями без водіїв, роботехнікою тощо. У 2012 році кібератаки посіли 4 місце за ймовірністю і впливом, у 2014 і 2017 – п'яте, у зв'язку з чисельними випадками викрадення даних. У свою чергу, інформаційний складник системи економічної безпеки підприємства передбачає обов'язковий захист

конфіденційної інформації та комерційних тасмниць [25]. Кібератаки з боку російських та інших хакерів спонукали багато країн встановити жорсткі заходи з національної безпеки та контртероризму, вимагати від провайдерів кращого захисту персональних даних громадян тощо. Технології створили нові можливості для промислового шпигунства, зовнішнього саботажу та інших злочинних дій хакерів, найнятих конкурентами. Впродовж років економічні ризики домінували у рейтингу, особливо у 2008–2010 рр. на піку фінансової кризи. Але в останні два роки екологічні та соціальні ризики посідають перші місця.

Маємо зазначити, що у документі не вказано ряд важливих факторів. Серед них управлінська некомпетентність, новий нацизм – ісламський джихад та його зростання, мілітаризація Китаю, заборгованість західного світу. Далеко невичерпний перелік загроз, який щорічно презентують вже більше десятиріччя, вкотре підкреслює наскільки вразливим є людство. Адже на всіх рівнях – макрорівні (міжнародні групування та держави), мезорівні (регіони країн) та мікрорівні (підприємства, групи та окремі особи) – піддається впливу і залежить від геополітичного, екологічного та економічного стану, технологій, соціальних чинників. У табл. 2 наведено топ-5 ризиків, які починаючи з 2007 року називались експертами як найважливіші.

Таблиця 2

Ключові глобальні ризики, відповідно до звітів Світового економічного форуму у Давосі (2007–2017)*

2017	2016	2015
Екстремальні погодні умови Вимушена міграція Величезна природна катастрофа Масштабні терористичні атаки Чисельні шахрайства / крадіжки даних	Вимушена міграція Екстремальні погодні умови Невдача у пом'якшенні наслідків зміни клімату Міждержавний конфлікт Величезні природні катастрофи	Міждержавний конфлікт Екстремальні погодні умови Невдачі врядування на національному рівні Державний колапс або криза Безробіття і неповна зайнятість
2014	2013	2012
Нерівність доходів Екстремальні погодні умови Безробіття і неповна зайнятість Зміна клімату Кібератаки	Нерівність доходів Хронічні фіскальні дисбаланси Зростання викидів парникових газів Криза водопостачання Неможливість управління старінням населення	Нерівність доходів Хронічні фіскальні дисбаланси Зростання викидів парникових газів Кібератаки Криза водопостачання
2011	2010	2009
Шторми і циклони Затоплення і паводки Корупція Втрата біорізноманіття Зміна клімату	Обвал цін на активи Сповільнення зростання економіки Китаю Хронічні хвороби Фінансові кризи Прогалини глобального управління	Обвал цін на активи Сповільнення зростання економіки Китаю Хронічні хвороби Прогалини глобального управління Спротив чи обмеження глобалізації
2008	2007	
Обвал цін на активи Нестабільність на Близькому Сході Занепад / неієздатність держав Різке зростання цін на нафту і газ Хронічні хвороби	Порушення інформаційної інфраструктури Хронічні хвороби Різке зростання цін на нафту і газ Сповільнення зростання економіки Китаю Обвал цін на активи	

Джерело: [24, с. 4] *Примітка: Глобальні ризики не можуть бути безпосередньо порівнювані між роками, оскільки визначення і набори ризиків змінювались впродовж 10 років. У 2006 році рейтинг не складався

Натомість щорічне опитування, проведене онлайн восени 2016 року Ініціативою з розвитку корпоративного ризик-менеджменту при Державному університеті Північної Кароліни (North Carolina State University's ERM Initiative) та консалтингова агенція Protiviti, теж підтверджує, що члени рад правління та

генеральне керівництво компаній усіх типів, розмірів та галузей у 2017 році, порівняно з попереднім, вбачають ризиковіше середовище для ведення бізнесу і тому найімовірніше їхні організації будуть залучати додаткові ресурси на забезпечення економічної безпеки у 2017 році [26].

Серед багатьох факторів, що вплинули на цей результат, респонденти називали: наслідки Брекзиту (голосування Великобританії за вихід з ЄС), зростаюча волатильність ринків, поляризація після нещодавніх президентських виборів у США, терористичні атаки, «бульбашки» продажу нерухомості у Китаї, продовження дискусій про гідні зарплати та рівність доходів, поточна нестабільність на Близькому Сході. Адже кожен і всі разом можуть помітно вплинути на фінансові результати і загальну прибутковість діяльності.

Звіт слугує нагадуванням про необхідність розвитку системи економічної безпеки підприємства, зважаючи на складнощі та ризики світового бізнес-середовища. Кожен опитуваний мав оцінити 30 окремих ризиків за 10-бальною шкалою, де оцінка 1 позначає «Зовсім ніякого впливу», а оцінка 10 – «Дуже значний вплив» на їхню організацію впродовж наступного року. Загальні умови глобального бізнесу визначаються помітно ризиковішими у цьому році (табл. 3).

Занепокоєння щодо економічних обставин посіли вершину в переліці ризиків на цей рік. За ними логічно йдуть регуляторні зміни. Крім того, кіберзагрози, проблеми інформаційної безпеки, слабкі місця в управлінні приватністю та інноваціями лишилися критичними елементами, з якими стикаються організації.

Таблиця 3

Найбільші ризики 2016-2017 рр.
відповідно до дослідження North Carolina State University's ERM Initiative та Protiviti

Проблема чи ризик	2017	2016	Зміни за рік
Економічні умови	6.61	5.83	↑
Регуляторні зміни і регулюючі органи	6.51	6.06	↑
Кіберзагрози	5.91	5.80	↑
Швидкість інновацій і нових технологій	5.88	5.48	↑
Управління приватністю / ідентичністю та інформаційна безпека	5.87	5.55	↑
Проблеми передачі досвіду в компанії і здатність залучати та утримувати талановитих співробітників	5.76	5.63	↑
Нестабільність на світових фінансових ринках і коливання валют	5.67	5.33	↑
Культура організації може не сприяти своєчасному виявленню і нівелюванню проблем чи ризиків	5.66	5.30	↑
Опір змінам	5.63	5.40	↑
Підтримка лояльності й утримання клієнтів	5.62	5.28	↑

Джерело: [26]

Minsky S. [27] слушно зазначає, що мінливість нинішнього бізнес-середовища – комбінація чинників, включаючи зміну влади, світової економіки та окремих ринків – не є нічим новим. Адже політичні пертурбації завжди супроводжувались новими умовами підприємництва і змінами регуляторної політики, економіки світу завжди переживали підйоми та спади цін, а еволюція технологій постійно змінювали процеси ведення господарської діяльності. Але нещодавні події на кшталт Брекзиту, невизначеності регуляторних ініціатив нової адміністрації США, та тисячі щорічних випадків витоку даних сформуливали незнану досі атмосферу страху та сумніву. Щоб управляти економічною безпекою в такому середовищі, менеджер з економічної безпеки має адаптувати діяльнісний підхід ризик-менеджменту. Всезагальне оцінювання загроз економічній безпеці підприємства надасть бачення та інсайдерську інформацію, потрібні для окреслення чіткої картини про найбільші ризики для компанії. Забезпечення стійкого стану економічної безпеки стане у подальшому можливістю для розвитку інновацій та виходу на нові ринки.

У контексті забезпечення економічної безпеки кожного підприємства вплив державних органів є досить вагомим. Суб'єкти господарської діяльності функціонують у єдиному правовому полі. Регуляторами економічного середовища виступають податкові інституції, митна служба, антимонопольний комітет тощо. Тому важливим залишається питання ефективної взаємодії підприємства та держави.

Основні напрями державного впливу (як позитивного, так і негативного) на економічну безпеку підприємства: проведення антимонопольної політики, регулювання ринку, формування системи оподаткування, регулювання інноваційних процесів, забезпечення правової основи діяльності організацій, проведення інвестиційної політики, формування і розвиток інфраструктури підприємництва, фінансова підтримка у формі державних дотацій, гарантій забезпечення іноземних кредитів тощо.

Держава як частина зовнішнього середовища на законодавчому, виконавчому та судовому рівнях проводить, координує та контролює фінансово-кредитну, зовнішньоекономічну, податкову, регуляторну, інноваційно-інвестиційну, екологічну, соціальну політику і регулювання ринку праці. Центральні та місцеві органи влади мають якщо не завжди прямий, то опосередкований вплив на економічну безпеку підприємства.

Як наслідок формування та вдосконалення системи забезпечення економічної безпеки на підприємстві, зростає ймовірність забезпечення держави, адже лише за рахунок чітко організованої системи економічної безпеки підприємство зможе ефективно розвиватися, сплачувати податки, створювати нові робочі місця, бути конкурентоспроможним та вносити свій внесок у розвиток галузі, підприємництва і держави загалом. Економічна незалежність, стабільність і стійкість, здатність до саморозвитку виділяють як головні складові економічної безпеки держави. Конституція України підтверджує, що держава дбає про власну економічну безпеку і про економічну безпеку всіх суб'єктів. Варто посилити державний захист бізнесу від недобросовісної конкуренції та її проявів (промислового шпигунства, корупції, фальсифікації, обману, рейдерства, колекторства та шахрайства). Гостро на часі стоїть структурна реформа і ліквідація корумпованості. Тож медіа, громадські організації, державні виконавчі, законодавчі та судові органи влади мають співпрацювати для досягнення довготривалих позитивних ефектів.

Виокремимо основні внутрішні проблеми економічної безпеки підприємств. Так Jim Negus наводить 10 загальних проблем системи економічної безпеки підприємства (ERM) [28]: визначення важливості ERM, прерогатива забезпечувальних заходів, визначення ризику, метод оцінювання ризиків, якісні чи кількісні показники, часовий інтервал, кілька можливих сценаріїв, відповідальність в системі ЕБП, звітність про ризики, моделювання і стрес-тести. Основні питання управління ризиками у 2016 році [29] консультанти KPMG вбачали у: технології управління ризиками, управлінні ризиками третьої сторони, шахрайстві і зловживанні професійним становищем, антикризовому менеджменті, безпеці даних, досягненні ефективності програм відповідності вимогам (комплаєнсу), підвищенні агрегації даних ризиків і звітності. Виклики у формуванні системи ЕБП [2] проявляються у процесах створення структури системи ЕБП (в т.ч. прийнятність IT-системи), застосування відповідних метрик (ідентифікація ризику, оцінка ризику, реагування і моніторинг ризику), а також значно впливає людський фактор (помилки), комплексність зовнішнього середовища. Зокрема, три виклики підприємств, пов'язані з ризик-менеджментом [32] – це детермінація в компанії ролі ризик-менеджменту (культура, процес, лідерство), формування глобальних стратегій та великі дані (big data). Загалом проблеми в імplementації системи економічної безпеки підприємства [30; 31] виникають при визначенні виконавців та відповідальних осіб в оргструктурі, створенні «спільної мови ризику» або глосарію, описі рівня толерантності фірми до ризику («апетиту до ризику» господарюючого суб'єкта – тобто ризику, що буде і не буде на себе брати фірма), виявленні ризиків в «інвентарному описі», впровадженні методології ранжирування ризиків за пріоритетністю всередині фірми і між функціональними підрозділами, створенні комітету у справах ризиків та/або посади директора з управління ризиками (CRO) для координації певних дій та функцій, встановленні відповідальності за конкретні ризики і обов'язку реагування, демонстрації витрат і вигод від зусиль з управління ризиками; розробленні планів дій, щоб забезпечити належне управління ризиками; підготовці консолідованої звітності для різних зацікавлених сторін; моніторингу результатів заходів, що вживаються для зниження ризиків; забезпеченні ефективного покриття ризиків внутрішніх аудиторів, консалтингових груп та інших оцінюючих організацій.

Крім перерахованих проблем, вітчизняні підприємства мають наступні негаразди у сфері економічної безпеки: неконтрольована приватизація, нестабільність, рейдерські атаки, кримінальні структури, соціальна напруга, низька конкурентоспроможність, опортуністична поведінка, неефективне законодавство, нерозвинений ринок, банкрутство, зменшення купівельної спроможності споживачів, рівень інфляції, сезонні коливання попиту, кризи окремих галузей, недобросовісна конкуренція, брак прозорості податкової системи, потреба в ефективній кадровій політиці. Тому генеральні директори (Chief risk officers, CRO) чи ризик-менеджери повинні мати проактивну позицію для подолання цих та інших проблем.

Щодо історіографічних аспектів економічної безпеки підприємства в Україні, то чітко вирізняється один факт: як основоположні та найбільш цитовані часто вказуються праці російських фахівців – Л. Абалкіна, А. Архипова, А. Городецького, Б. Михайлова, В. Сенчагова, А. Татаркіна, В. Тамбовцева, Є. Олейникова, начебто вперше проблеми економічної безпеки були розглянуті саме у цих публікаціях у 1994 році. Українські автори зазвичай використовують лише джерела російських та білоруських авторів, рухаються у фарватері російської науки, через це плентаємося позаду, помилки сусідів повторюємо ми. Одним з головних недоліків аналізу іноземних (неросійських) джерел у працях вважаємо те, що наводяться суто вузькотематичні публікації і до 2010 року (у кращому разі, а так 60–90-і рр. минулого століття).

У деяких статтях зроблено спроби дослідити еволюцію концептів / виокремлення етапів розвитку поняття / економічної безпеки за хронологічним принципом. У праці [14] автор спираючись на два англійських джерела стверджує, що в США економічна безпека підприємств не розглядається. Також на підтримку своєї позиції автор вживає російськомовні джерела і наводить аргумент, що начебто в США економічна безпека вживається лише до безпеки особи/домогосподарств, держави загалом, але не суб'єктів

господарювання. Хибний висновок пов'язаний з недостовірністю самого інформаційного пошуку – автором знайдено документи за буквальною перекладом поняття «економічна безпека» – *economic security*. Це словосполучення англійською дійсно застосовується найчастіше до безпеки держави (національна безпека, міжнародний імідж країни тощо [33]) або особи, домогосподарства чи громади (забезпечення основних потреб: продовольчої безпеки, гігієни, житла, одягу, захисту від безробіття – самозайнятості, економічного розвитку; відповідних витрат, охорони здоров'я та освіти [34]). Саме забезпечення економічної безпеки особи стало одним із напрямів проектів міжнародних недержавних організацій, які в Україні активно розпочали діяльність з 2014 року у зв'язку зі зростанням кількості постраждалих від збройного конфлікту. Натомість забезпечення економічної безпеки компаній, фірм, корпорацій в США вже досить давно є одним із ключових напрямів управління – *Enterprise Risk Management*.

Сумнівним досягненням вважаємо формулювання «економічна безпека є нашим ноу-хау», начебто за кордоном ніхто не досліджує ці проблеми, що перші праці з'явилися в Росії у 1988 році, потім у 1994 році в Україні. Схиляємось до думки, що як ризик-менеджмент (новітня концепція *ERM – enterprise risk management*), так і економічна безпека мають на меті захист від загроз. Для об'єктивності маємо зазначити, що у російському науковому колі був позитивний прояв: Корезин у 2008 році у докторській дисертації [35] вказав на подібність західної парадигми ризик-менеджменту та пострадянської концепції економічної безпеки підприємства. Теж ніякої евристики не було, автор дійшов цього висновку лише переклавши англійські джерела. Але цей факт підтверджує, що у західних країнах цими питаннями займається наука та прикладний напрям ризик-менеджменту.

Повертаючись до термінологічних складнощів, зазначимо, що в Україні перевага в дослідженнях проблеми економічної безпеки підприємств надається поняттю загрози, за кордоном – ризику. Хоча ми вважаємо поняття «ризик» більш універсальним, спираючись на зарубіжну практику ризик-менеджменту. Також рекомендуємо гармонізувати термінологію – вживати ризик-менеджмент, який є економіко-управлінською компонентою забезпечення економічної безпеки підприємства з метою захисту від спаду, кризи та банкрутства [35].

Таким чином, в Україні та за кордоном дійсно має місце колосальна неузгодженість термінологічного базису і недостатньо вивченими є практичні аспекти забезпечення економічної безпеки підприємств. У майбутньому доцільним видається гармонізувати вітчизняну теорію з закордонною для найефективнішого її використання у практичній діяльності.

Деякі проблеми, з якими стикаються в процесі теоретичного дослідження предмета економічної безпеки підприємства окреслені у праці [6]. У статті вказано на відсутність структурованих та узгоджених положень у науці про економічну безпеку підприємства, невизначеність у наявних роботах сутності економічної безпеки підприємства, системи економічної безпеки підприємства, підходів до управління, оцінювання тощо. Невирішеність цих питань звернула увагу науковців у 2015 році, але масив публікацій впродовж останніх років не вирішив означені авторами проблеми: дисертаційні роботи досі використовують відомі або ледь модифіковані визначення, а аналіз проводять у більшості за інтегральними показниками згідно з функціональним підходом. Хоча автори і зазначають, що потенціал наявних підходів до оцінки ще не вичерпано, нами бачиться необхідність застосування новітніх методів, створення інструментарію оцінки саме для потреб забезпечення економічної безпеки підприємства.

Також досить суперечливим є термін «екосесент» (екосекент у інших авторів): самостійні наукові напрямки в Україні називають екосестейт (*ecosestate, economic security of state*) «економічна безпека держави» і екосекент/екосесент (*ecosacent, economic security of enterprise*) «економічна безпека підприємства». Пропонуємо відмінити вживання цих термінів, тому що вони ніде за кордоном не вживаються – крім України та деяких країн СНД. Крім того, морфологічно терміни є не оригінальними словотворами-неологізмами, а зворотнім перекладом на англійську мову і не зовсім вдалою та доречною абрєвіацією англійських слів – термін «не звучить», не є рідним для економічної термінології. У [14] вживають термін «екосесент на мезо- та мікрорівні», що взагалі не є достовірним; термін використовують без пояснення його сутності і до того ж, мезорівень економічної безпеки – це економічна безпека регіону/області або галузі, а екосесент – це вже економічна безпека окремого підприємства.

Подібно до польських наукових дискусій про сек'юритологію, вважаємо непотрібним засмічення наукової термінології незрозумілими більшістю фахівців (а тим паче пересічним громадянам) скороченнями. У публікаціях західних фахівців немає згадок про подібне поняття. Різні вітчизняні автори приписують започаткування науки про економічну безпеку держави та введення цього терміну у 1994 році Г.А. Пастернак-Таранушенко, інші Г.А. Андрощук вже у 2000 році. Звернувшись до першоджерел, бачимо, що зазначені автори не ратують за, не вводять нового терміну, а просто наводять згадки про нього в тексті – за кордоном напрями дослідження називаються так.

Це питання потребує подальших досліджень, але сучасні публікації західних фахівців абсолютно не вживають даного терміну. До того ж, українською науку про економіку називаємо економікою, про фінанси – фінансами, аналогічно без змін у вітчизняну економічну лексику увійшли терміни менеджмент (у т.ч. ризик-менеджмент, стратегічний менеджмент) тощо – використовуємо запозичені повні назви, незрозуміло чому у випадку з економічною безпекою маємо поєднувати три слова в одне не зовсім доречне скорочення.

Забезпеченню економічної безпеки мають бути присвячені зусилля як на рівні підприємства, так і на рівні держави і науково-дослідних інституцій. На рівні топ-менеджменту підприємств необхідні термінові рішучі дії визначення шляхів подолання економічних проблем задля ефективного забезпечення економічної безпеки. Шляхами вирішення зазначених вище проблем можуть бути розвиток законодавчої бази у сфері підприємницької діяльності, оподаткування, інтелектуальної власності, авторських прав, служб економічної безпеки і т.д.; активне використання кращих практик ведення бізнесу, апробованих компаніями з країн розвинутої ринкової економіки, залучення професіоналів та підвищення кваліфікації працівників, підвищення ефективності та продуктивності праці, гарантування гідної оплати праці, вдосконалення корпоративних систем інформаційного захисту, участь у міжнародних бізнес-заходах для обміну досвідом, представлення бренду тощо; диверсифікація бази контрагентів, розвиток страхової сфери.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, виклики, ризики та загрози є невід'ємною частиною будь-якої підприємницької діяльності. Підприємствам варто звертати пильну увагу на цілий ряд стратегічних, операційних та зовнішніх загроз. Ефективне забезпечення економічної безпеки підприємства є критично важливим, адже вразливими є прибутковість, репутація, діяльність, бізнес-моделі, стратегії, навіть можливість простого відтворення підприємства. Вчасне виявлення та адекватне реагування на загрози є частиною інтегрованої, комплексної системи економічної безпеки підприємства, яка має на меті розвиток та зростання, перетворення ризиків в можливості, безпроблемне введення інновацій, покращення внутрішніх процедур, зниження витрат та досягнення конкурентоспроможності.

Література

1. Gary Langham. Threat v's Risk [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.intelmsl.com/insights/other/threat-vs-risk/>
2. Dornberger Kerstin, Oberlehner Simone, Zadrazil Nicole. Challenges in implementing enterprise risk management // ACRN Journal of Finance and Risk Perspectives. – 2014. – Vol. 3, Issue 3. – P. 1–14.
3. Економічна безпека : навч. посіб. / [З.С. Варналій, П.В. Мельник, Л.Л. Тарангул та ін.] ; за ред. З.С. Варналія. – К. : Знання, 2009. – 647 с.
4. Варналій З.С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : [монографія] / З.С. Варналій, Д.Д. Буркальцева і О.С. Наєнко / [за заг. ред. проф. З.С. Варналія]. – К., 2011.
5. Козаченко А.В. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения / А.В. Козаченко, В.П. Пономарев, О.М. Ляшенко. – К. : Либра, 2003. – 280 с.
6. Козаченко, Г. В. Про деякі проблеми у сучасній економічній безпекології / Г. В. Козаченко, Ю. С. Погорелов // Управління проектами та розвиток виробництва. – 2015. – № 3(55). – С. 6–18.
7. Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства : монографія / О. М. Ляшенко. – Київ : НІСД, 2015. – 347 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. на CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
9. Constitution of WHO: principles - World Health Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.who.int/about/mission/en/>
10. Дуб Б.С. Поняття економічної безпеки підприємства в контексті розвитку сучасної української економічної науки / Б.С. Дуб // Вісник Черкаського національного університету. – 2016. – № 4. – С. 7–21.
11. Дуб Б.С. Система економічної безпеки підприємства: поняття та структура / Б.С. Дуб // Управління проектами та розвиток виробництва : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – № 4 (60). – С. 5–18.
12. Дуб Б.С. Механізм забезпечення економічної безпеки підприємства: сутність, структура, значення / Б.С. Дуб // Формування ефективної моделі розвитку підприємства в умовах ринкової економіки : тези IV Міжнар. науково-практ. конференції (24–25 лист. 2016 р.). – Житомир : ЖДТУ, 2016. – С. 63–65.
13. Моделирование экономической безопасности: держава, регион, предприятие : монография / Гесць В.М., Кизим М.О., Клебанова Т.С., Черняк О.І. та ін. ; за ред. Гейця В.М. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2006. – 240 с.
14. Гавровська Н.І. Еволюція концептів економічної безпеки / Н.І. Гавровська // Економіка. Менеджмент. Підприємство. – 2014. – № 26 (II). – С. 171–182.
15. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 № 3/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3/97-вр>
16. Адаманова З.О. Концептуальні основи національної економічної безпеки / З. О. Адаманова // Університетські наукові записки. - 2008. - № 4. - С. 393-397.
17. Про основи національної безпеки України : закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39.
18. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

19. Daniel Miessler The Difference Between Threats, Threat Actors, Vulnerabilities, and Risks [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://danielmiessler.com/study/threats-vulnerabilities-risks/>
20. What's the difference between a threat, vulnerability and a risk? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bayt.com/en/specialties/q/7100/what-s-the-difference-between-a-threat-vulnerability-and-a-risk/>
21. Threat vs Vulnerability [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.simplicable.com/new/threat-vs-vulnerability>
22. David Strachan-Morris, (Previous Manager, Information and Intelligence Services, of Pilgrims Group Ltd) states in his 2010 article, Threat and Risk: What's the Difference [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.pilgrimgroup.com/news.php?id=94>
23. The Risk Landscape It's time to turn the risk telescope around [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.mmc.com/global-risk-center/overview/grc-global-and-emerging-risks.html>
24. The Global Risks Report 2017 | World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2017>
25. Christophe Veltsos. Highlights From the World Economic Forum's 'Global Risks Report 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://securityintelligence.com/highlights-from-the-world-economic-forums-global-risks-report-2017/>
26. Top Risks Report: Executive Perspectives on Top Risks for 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://erm.ncsu.edu/library/article/2017-top-risks-report-executive-perspectives-on-top-risks-for-2017>
27. Minsky S. In a Changing World, Questions For the CRO [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.riskmanagementmonitor.com/in-a-changing-world-questions-for-the-cro/?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+Risk+ManagementMonitor+%28Risk+Management+Monitor%29
28. Jim Negus. 10 Common ERM Challenges [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rmmagazine.com/2010/03/01/10-common-erm-challenges/>
29. Key risk management issues for 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://home.kpmg.com/be/en/home/insights/2016/02/key-risk-management-issues-for-2016.html>
30. ERM Frequently Asked Questions [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uvm.edu/~erm/?Page=faqs.html>
31. ERM Implementation Advice [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.protiviti.it/downloads/PRO/pro-gb/ProtivitiBulletin6.pdf>
32. Evolving Risk Management Challenges for Global Companies August 2015 • Lockton® Companies VINCE GAFFIGAN, CPA [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bit.ly/LocktonEmergingRMIssues>
33. Economic Security / United States Federal Government website. Official website of the Department of Homeland Security [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.dhs.gov/economic-security>
34. What is Economic Security? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.icrc.org/en/document/introduction-economic-security>
35. Корезин А.С. Методология развития системы экономической безопасности предприятия на базе корпоративных механизмов управления рисками [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... доктора економ. наук : 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (Экономическая безопасность). – Санкт-Петербург, 2008. – Режим доступу : <http://oldvak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcements/economic/17-11-2008/KorezinAS.doc>

Надійшла: 04.09.2017; рецензент: д. е. н., проф. Кирилюк Є.М.